

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№4 (151),
СӘУІР
2017 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Б.Аяған, Х.Әбжанов, Т.Омарбе-
ков, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ыс-
мағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбай,
А.Жұмаділ, Ж.Әшірбекова,
Д.Салқынбек, Қ.Құнапина –
т.ғ.к., доц.; С.Дүйсен – п.ғ.к.

С.Әбішқызы – тұңғыш
бас редактор. Б.Матекова –
ұстаз-әдіскер. Д.Игенбаева,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева,
Ш.Таңмамбетова – озат ұс-
таздар.

Басуға 18.04. 2017 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108 ¹/₁₆.
Шартты б.т. – 4. Офсетті
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1650.
Индексі – 75748.
Тапсырысы –

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Дала-принтте" басылды.

Ғылыми-теориялық
мақала авторлары, орысша,
ағылшынша түйін және магис-
транттар тарихшы доктор-
лардан жазбаша пікір ұсынуға
міндетті. Мақаланың ғылы-
ми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың бай-
лам-түжырымдары редакция
көзқарасымен сәйкеспейі де
мүмкін. Көшіріп басылса не
пайдаланылса, сілтеме жаса-
луы тиіс.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Б.Айтуарова, Ұ.Шаңбаева, А.Айтуарова. Оғыз мемлекетінің тарихы...	2
Ғалия Ысқақова. Түркі қағанаттары.....	4
Р.Наралиева, М.Тойғанбекова, Б.Сұлтанова.	
Ұлттық тарихымыздың этнотанбалық жүйесі.....	7
Қалимаш Жанғанатова. Маңғыстау уезінің әкімшілік орталығы.....	9
Р.Аймағамбетұлы, Г.Каненова, Д.Сейдалықызы	
Ы.Алтынсарин шығармалары: Қазақ қоғамының өзекті мәселелері.....	11
А.Ахмет, Б.Жапаш. Қазақстандағы балық өнеркәсібінің майталманы....	13
Кәмила Чатыбекова. XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихынан....	16
Әлия Болатхан. "Ұлттық бірегейлік" түсінігі.....	19
Т.Төлебаев, А.Балтаева.	
Маңғыстау мемлекеттік мұрағатының тарихы.....	22
Б.Тақабаева, Г.Бақаева. Қазақстандағы алғашқы саяси партиялар....	23
Назерке Серікбай. Қызылорда облысы халқының табиғи өсімі.....	25
Бекзат Омар. Манаш Қозыбаев.....	27
Эльмира Жиенбаева. Еуроодақ пен Орталық Азия мемлекеттері....	28
Айнұр Ниязова. Предпосылки возникновения войлока.....	29
Наталья Кес-оглы. Казахская интеллигенция в начале XX века....	31

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Бақтыбек Қағазов. Білім мазмұнын жаңарту.....	33
Райхан Әлиханова. Жобалық оқыту және шығармашылыққа баулу....	36
Әлфия Меңдалиева. Тарихты оқытуда сұрақ қоюдың маңыздылығы....	38
Жәния Нұрғалиева. Қазақ тарихындағы тұңғыштар.....	40
Гүлбану Әлімқадырова. Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс.....	43
Сәбира Бертілеуова. Үш тілде оқыту заман талабы ма?.....	44
Гүлнар Жұмабаева. Ұйғырлар мен дүңгендер.....	45
Света Ишебаева. Қазақтың дәстүрлі заттық мәдениеті.....	46
Қалия Тілекметова. Егеменді еркін ел.....	47
Нұргүл Қасынбаева. Елімнің бақытын тербеткен – Тәуелсіздік.....	47
Марал Базарбаева. Гулаг жүйесі.....	48
Ақбота Әбенова. Қазақ ұлттық мемлекетінің негізін қалаушылар....	50
Сандұғаш Шадиева. Үйсіндер.....	50
Индира Рамазанова. Отбасылық құқық.....	51
Гүлмира Бекенова. Сәулет ескерткіштері.....	52
Эльмира Серікқали. Қазақстан аумағындағы тайпалық одақтар.....	53
Анаргүл Ахметкереева. Үйсіндер, орналасқан жері.....	54
Айгүл Қанатбаева. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс.....	55
Қалзада Ахметова. Саяси қуғын-сүргіннің басталуы.....	56

ОҒЫЗ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ТАРИХЫ

Б.АЙТУАРОВА, социология ғылымдарының кандидаты,
Ұ.ШАНБАЕВА, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ассистенті
А.АЙТУАРОВА, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың магистрі

Қарлұқтардың солтүстік-батысында, Сырдарияның орта және төменгі бойынан Батыс Қазақстан далаларына дейінгі аймақта IX-X ғасырларда оғыз мемлекеті құрылды. Батыс түрік және Түркеш қағанаттары құлағаннан кейін IX ғасырда Сырдария бойына оғыздар келіп қоныстана бастады. Алайда оғыздарға ондағы кангар-печенегтер бірлестігімен ұзақ уақыт соғысуға тура келді. Дегенмен, оғыздар IX ғасырдың орта шенінде қимақтар мен қарлұқтармен одақтасып, кангар-печенег тайпаларын талқандады да, Сырдарияның орта және төменгі ағысының аңғарымен Арал өңірін өздеріне қаратып алды [1].

Махмуд Қашғари оғыз елі 24 тайпаға бөлінгенін және әр тайпаның өз белгі таңбасы мен туы болатынын жазған. IX ғасырдың аяғы мен X ғасырдың бас кезінде оғыз тайпалары Сырдарияның орта ағысы мен Еділдің төменгі бойына дейінгі орасан кең жерлерді мекендеген. Оғыздардың қоныстары Ырғыз, Орал, Ембі, Ойыл өзендерінің бойларында Сырдарияның Қаратау баурайлары мен Исфиджаб шегіне дейін жеткен. Ғалым дерегіне сүйенсек, Константин Багрянродный былай дейді: *«Печенегтер әуел баста Этільде (Еділде) – көне қыпшақ сөзі) сондай-ақ Гемельде (Жайықта) тұрды, олардың көршілері хазарлар (венгерлер) және уздар (оғыздар) болды. Елу жыл бұрын уздар хазарлармен бірігіп, печенегтерді жеңіп, оларды өз елінен қуып шыққан болатын»* [2].

Араб деректеріне сүйенсек, оғыздардың астанасы X ғасырда Янгикент немесе Жаңа Гузия деп аталған. Жаңа Гузия қаласы Тянь-Шанның батыс сілемдері Шу өзені мен Сырдарияның бойындағы Қаратау аралығында орналасқан болуы мүмкін. Оғыз мемлекеті өзінің саяси және әлеуметтік тұрмысы жағынан көне феодалдық мемлекет болды. Оғыздардың жоғары билеушісі «жабғу» деп аталды. Оғыз жабғуларының орынбасарлары «күл-еркін» деп аталды. Жабғу атағы мұрагерлік жолмен жүрген. Жабғу мұрагерлері «инал» деген атқа ие болған. Оғыз әйелдері қоғамда ерекше рөл атқарған. Оғыздар әйелдерін «қатын» деп атаған. Қатын деген сөз көне түркі тілінде «асылым, аяулым» деген мағына берген. Оғыз әскерінің басшысы «Сюбашы» деп аталып, олар қоғамда жоғары орынға ие болған. Сюбашы елдегі саяси оқиғаларға араласып, кейде тіпті оғыз жабғуына да қарсы шығып отырған.

Оғыздардың мемлекеті туралы алғашқы рет IX ғасырдың аяғы мен X ғасырдың бас кезіндегі араб тіліндегі тарихи және жағырафиялық жазбаларда айтылады. Тегінде Сырдария жабғулары державасының біржола қалыптасуы нақ осы кез болса керек. Оғыз мемлекетінің қалыптасуы туралы ең ертедегі хабар әл-Якубидің (IX ғасыр) шығармаларында кездеседі. Басқа да ертедегі феодалдық мемлекеттер сияқты оғыздарда да бір орталыққа бағынған тұтас мемлекет болған жоқ. Бұл жайында әл-Идриси былай дейді: *«Оғыздарда бір-*

неше хандар, бірнеше патшалар болған» [3].

Оғыз мемлекеті өзінің саяси және әлеуметтік табиғаты жағынан ерте феодалдық мемлекет болды. Оғыздарда X ғасырдың өзінде-ақ алым-салық жүйесі қалыптасты. Ханның салық жинаушылары мың адамға дейін жететін арнаулы атты жасақ құрып, алым-салық төлеуден бас тартқан бүлікшілерге жазалау жасағын жіберіп отырды.

Оғыз мемлекеті Еуразияның саяси және әскери тарихында маңызды рөл атқарды. 965 жылы оғыз жабғуы Киев князі Святославпен одақтасып, хазарларды талқандады. Киев Русі өздеріне бәсекелес хазарлардың жеңілгеніне қуанса, оғыз шонжарлары Дон және Қара теңіз жағасындағы шұрайлы жерлерге ие болды. Хазар қағанатының талқандалуы оғыз мемлекетінің саяси қуатының өсуіне қолайлы жағдай туғызды. Сонымен қатар Хазарияның талқандалуы орыс көпестеріне шығыс елдерінің сауда базарына жол ашты. Осының бәрі оғыз жабғуларын орыс княздерімен одақ жасауға оңтайлы жағдай жасады. X ғасырдың соңында оғыз жабғулары орыс княздерімен бірігіп, Еділ болгарларын да күйрете жеңді. 985 жылы князь Владимир оғыздармен одақтаса отырып болгарларға жорық жасағандығы туралы орыс шежірелерінде баяндалады. Оғыздар Еділ бойынан және Маңғыстаудан (түркімен сөзінен аударғанда Мыңқыстау) өтіп, Еуропаны Азиямен жалғастыратын аса маңызды сауда және стратегиялық жолдарды басып алғысы келді. Бірақ оған қол жеткізе алмады.

Оғыз мемлекетінде әскери-демократиялық құрылыстың институттары сақталған еді. Оғыз мемлекетінде жабғудың билігін ірі әскери тайпалық ақсүйектердің кеңесі шектеп отырды. IX-X ғасырларда оғыз мемлекетінде патриархаттық-феодалдық қатынастар дамыды. X ғасырдың соңы мен XI ғасырдың басында оғыз елінде алым-салық жинау жүйесі қалыптасты. Бұл мемлекеттің тұрақты басқару аппаратының құрылғандығын көрсетеді. Оғыз қоғамында жеке меншік үстемдік етті. Байлар мен кедейлер болып екіге бөлінді. Малға жеке меншік әлеуметтік-теңсіздіктің негізі болды. Қауым қатарында бай ақсүйектермен бірге қауымның қатардағы мүшелері ретінде кедейлер мен құлдар тіршілік етті. Оғыздардың негізгі кәсібі көшпелі мал шаруашылығы болды. Көшпелі оғыз халқы маусымдық жайылымға байланысты малдарын жазда жайлауға, күзде күзеуге, қыста қыстауға және көктемде көктеуге көшті. Олар өздерінің малымен бірге өзендердің белгілі өткелдерінен, қолайлы тау асуларынан өтіп, суы мол, шөбі шүйгін, жері құнарлы жайлауларға ауысып отырды. Сырдария бойындағы оғыздардың бір бөлігі Каспий маңындағы аймаққа көшіп-қонып жүрген. Олар негізінен қой, жылқы, сиыр, түйе және ешкі малдарын өсірген. Әсіресе, оғыздарда қой шаруашылығы ерекше дамыған.

Жалпы оғыздарда мал шаруашылығы – экономикалық дамудың негізгі көзі. Ең бай адамдары

малдарды табын-табынымен, үйір-үйірлерімен ұстаған. Қос өркешті түйелер өсірген. Оғыздар аңшылықпен де айналысты. Терісі бағалы түлкі, құндыз, су тышқандарын аулаған. Оғыз кедейлері Арал теңізінен, Сырдариядан, тағы да басқа өзендерден балық аулап, оны азық еткен.

Оғыздардың рулары мен тайпалары неғұрлым ірі тайпалық одақтардың құрамына кірген. Олардың арасында отырықшы егіншілер мен қала тұрғындары едәуір көп болған. Қала халқы үйлерін көбінесе тастан, қамыстан, ағаштан жасаған. Оғыздарда Сырдария өзенінің төменгі ағысында Жанкент, Жент, Жуара, ал Сырдария өзенінің орта ағысында Қарнақ, Сүткент, Фараб (Отырар), Сығанақ және Сауран, т.б. қалалар болған. Оғыздар өз заманында Мауренахр, Хорезм және Жетісудағы біршама егін шаруашылығы дамыған мемлекеттермен тығыз байланыста болған. Оғыздарда қолөнер кәсібі, мал өнімдері, шикізаттарды өңдеу дамыды. Малдың терісінен қыста киетін тон, аяқ киім, пышақтың, садақтың қаптамасы, ер-тұрман әбзелдері, торсық, мес сияқты, т.б. заттар жасалды. Аңдардың терісі мен сыртқы жүнінен құндыз бөріктер, сырт киімдердің жағасы жасалды.

Оғыздар басқа тайпалар секілді сыртқы табиғи күштерге табынды. X ғасырда бірте-бірте ислам діні де ене бастайды. Оғыздар Еуразияның саяси-әлеуметтік даму тарихында ерекше рөл атқарды. Ислам дініне енген оғыздардың біразы Шаш, Испиджаб қалаларында тұрды. **XI ғасырда оғыздарда мынадай тайпалар болған:** қыпшақ, байандұр, салұр, афшар, бекітім, аят, язғыр, имур, қарабұлақ, алқабұлақ, түгер, бексене, жуылдар, жebни, т.б.

Оғыздардың арасында далалық аймақтарды мекендегендердің ішінде моңғол тектес нәсілдердің болғанын, сонымен қатар еуропалық нәсілділердің ішінара кездесетінін араб саяхатшыларының жазбаларынан көреміз. Арал өңірінің оғыздары жөнінде X ғасырда әл-Масуди былай деп жазады: *«Оғыздардың ішіндегі ең аласаларының көздері барынша қысық келеді»*. Басқа орта ғасырлық авторлар оғыздардың шаш, сақал, мұрттарының сирек, таңқы танау келетіндігін айтады. Орта ғасырлық деректемелерде оғыздардың көршілес тайпалармен қан тоғысуы, араласуы туралы айтылатын мәліметтер жоқ емес [4].

XI ғасырдың басынан оғыз мемлекеті құлдырай бастайды. Шонжарлардың салықты зорлықпен жинауына наразы бұқара халық көтеріліске шықты. Оғыздардың тарихи аңыздарында айтылғандай, бұл

көтерілістер арқылы халық X ғасырдың басында Әли ханның басқаруына наразылық білдірген. Оғыз жабғулары өз қазыналарының қамын ойлады. Сондықтан жабғу өкіметіне қарсы халық наразылығын Жентке жақын келіп қоныстанған Селжүк көсемдері ұтымды пайдаланды. Селжүк көсемдері Янгикенттің оғыз билеушілеріне қарсы көтерілісін бастап, Жент қаласын басып алды. Алайда олар қаланы ұзақ ұстап тұра алмады. Осы кезде ел басына Әли ханның тақ мұрагері Шахмәлік келіп, мемлекет едәуір күшейді. Оның тұсында мемлекеттің күшейгені соншалық, 1041 жылы оғыздар Хорезмді (қазіргі Өзбекстандағы) басып алды. Алайда екі жылдан соң Шахмәлік селжүктердің қолына түсіп, өлтіріледі. Оғыз мемлекетінің өз ішіндегі талас-тартыстар, селжүктерге қарсы жылдар бойы жүргізілген шайқастар мен соғыстар оғыз жабғуларының бірлестігін қатты әлсіретіп жіберді. Оғыздар мемлекеті қыпшақ тайпаларының соққысына төтеп бере алмай құлады. Оғыздардың бірсыпырасы Шығыс Еуропаға, кіші Азияға көшті. Енді біразы Мауренахрдағы Қарахан әулетінің қол астына көшті. XI ғасырдың ортасында қыпшақтар талқандаған оғыз тайпаларының қалған бөлігі кейін Дешті Қыпшақтың түркі тілдес тайпаларына сіңіп кетті [5].

Қорыта айтқанда Оғыз тайпалары қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, түркімен, өзбек, қарақалпақ, азербайжан халықтарының қалыптасуына ықпал етті. Дей тұрсақ та кейбір ғалымдар түркімендердің арғы тегі оғыздар болуы мүмкін деген пікір айтады.

РЕЗЮМЕ

В статье всестороннее рассматривается история племена огузов, которые являются одними из предков казахского народа.

The article considers widely the history of ogyz tribes, which are ancestors of Kazakh people.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
2. Махмуд Ибн Хусейн аль-Қашқари. Диван лугат ат-турк. Изд. К.Рифата. I. Стамбул, 1916.
3. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII в. Ашхабат, 1969.
4. Зуев Ю.А. К семантике этнониме имур / имир: Известия АН. Тур-к ССР серия обществ, наук, 1968.
5. Чапай М. Қазақстан тарихы. Алматы, 2008.

ӨЗ КАФЕДРАҢЫЗДЫ РЕСПУБЛИКАҒА ТАНЫТЫҢЫЗ!

“Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл”, “Қазақ тарихы” журналдарында «Тарих (не Әдебиет, Тіл) кафедрасы сөз алады» айдарымен ЖОО-дағы Қазақ тілі, Әдебиет не Тарих (Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, т.б.) кафедраларының іс-тәжірибесі жарияланады.

Шарт: әр кафедрадан кемінде 5 адам (не оқытушы-профессорлар құрамы) 1 жылға толық жазылып, 1) барлығының түбіртегін, 2) барлық кафедра мүшелерінің бірігіп түскен сапалы фотосын және

3) кафедраның соңғы 2-3 жылдағы жетістіктері туралы 0.5–1 беттік мәлімет, 4) қанша адам жазылса, сонша оқытушының 2–2.5 (1 жылға жазылса, 4 бет) беттен аспайтын шағын зерттеу не танымдық мақаласын жіберуі тиіс.

Ал жазылушылар саны 12-ден асқан жағдайда журнал мұқабасының ішкі 2-3-беттеріне кафедраның (не факультеттің) тыныс-тіршілігін көрсететін түрлі-түсті 5-6 фотосурет қоса жарияланады.

Редакция алқасы.